

आरक्षण धोरण व जागतिकीकरणाचा मराठा समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर झालेला परिणाम : एक चिकित्सा

संशोधक विद्यार्थी
अमोल कैलासराव देशमुख
(समाजशास्त्र विभाग)

मार्गदर्शक
डॉ.बी.बी. डोंगरे
प्राचार्य
मोरेश्वर महाविद्यालय भोकरदन
ता. भोकरदन जि. जालना

भारतीय समाजव्यवस्था ही विविध जाती, धर्म, भाषा आणि संस्कृतींनी समृद्ध असून प्रत्येक समाजघटकाच्या विकासासाठी भारतीय राज्यघटनेत समानता, सामाजिक न्याय आणि संधीची समानता या तत्वांना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या व सामाजिकदृष्ट्या मागे राहिलेल्या घटकांच्या उन्नतीसाठी आरक्षण धोरणाची अंमलबजावणी करण्यात आली. या धोरणामुळे शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या क्षेत्रात अनेक वंचित घटकांना संधी उपलब्ध झाली. तथापि, बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीमुळे विविध समाजघटकांकडून आरक्षणासंदर्भात नवीन मागण्या पुढे येऊ लागल्या. महाराष्ट्रातील मराठा समाजाच्या आरक्षणाच्या मागणीने विशेष महत्त्व प्राप्त केले.

मराठा समाज हा महाराष्ट्रातील प्रमुख समाजांपैकी एक असून राज्याच्या सामाजिक, राजकीय, कृषी आणि आर्थिक विकासात त्याचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. परंपरेने हा समाज मुख्यतः शेतीवर अवलंबून राहिला आहे. परंतु बदलते हवामान, शेतीतील घटते उत्पन्न, जमिनीचे तुकडीकरण, वाढता उत्पादन खर्च, बेरोजगारी आणि शिक्षणातील वाढती स्पर्धा यांमुळे समाजासमोर नवीन आर्थिक आणि सामाजिक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या पार्श्वभूमीवर शिक्षण व रोजगाराच्या संधी वाढाव्यात या उद्देशाने आरक्षणाची मागणी अधिक तीव्र झाली. दुसरीकडे, १९९१ नंतर भारताने उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरणाची आर्थिक धोरणे स्वीकारली. या धोरणांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत व्यापक बदल घडून आले. उद्योग, सेवा, माहिती-तंत्रज्ञान, शिक्षण आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विस्तार झाला. रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध झाल्या; परंतु त्याचबरोबर स्पर्धा, कौशल्याधारित रोजगार आणि तांत्रिक शिक्षणाचे महत्त्वही वाढले. या बदलांचा परिणाम ग्रामीण व शहरी समाजांवर वेगवेगळ्या स्वरूपात झाला. जागतिकीकरणामुळे मराठा समाजाच्या जीवनशैलीत, शिक्षणाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात, रोजगाराच्या स्वरूपात आणि आर्थिक रचनेत महत्त्वपूर्ण बदल झाले. अनेक युवक शेतीव्यतिरिक्त उद्योग, सेवा, व्यवसाय आणि उद्योजकतेकडे वळले, तर मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्थलांतरही झाले. तथापि, या संधींचा लाभ सर्व घटकांना समान प्रमाणात मिळाला नाही. आर्थिक विषमता, कौशल्याचा अभाव, बेरोजगारी आणि ग्रामीण-शहरी दरी यांसारखी आव्हाने कायम राहिली.

मराठा आरक्षणाच्या संदर्भात विविध आयोगांचे अहवाल, न्यायालयीन निर्णय आणि शासनाच्या धोरणांमुळे हा विषय सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक दृष्ट्या महत्त्वाचा ठरला आहे. आरक्षणाचा शिक्षण, रोजगार आणि सामाजिक गतिशीलतेवर काय परिणाम झाला, तसेच जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या नवीन आर्थिक संधी आणि आव्हानांचा मराठा समाजावर कसा प्रभाव पडला, याचा वस्तुनिष्ठ आणि चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधनामध्ये आरक्षण धोरण आणि जागतिकीकरण या दोन्ही घटकांचा मराठा समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर झालेला परिणाम समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यासण्यात येणार आहे. या संशोधनात शिक्षण, रोजगार, उत्पन्न, सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास, ग्रामीण-शहरी विषमता आणि शासनाच्या धोरणांचा अभ्यास करून या विषयाचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात येईल. यासाठी भारताची जनगणना, राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण (NSS), राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण (NFHS), महाराष्ट्र राज्य मागासवर्ग आयोगाचा अहवाल, न्यायालयीन निर्णय, शासकीय अहवाल आणि उपलब्ध संशोधन साहित्य यांचा आधार घेतला जाईल. या संशोधनाचा उद्देश कोणत्याही पूर्वग्रहाशिवाय तथ्याधारित पद्धतीने मराठा समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण करणे, आरक्षण धोरण आणि जागतिकीकरणाचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम समजून घेणे तसेच भविष्यातील विकासासाठी उपयुक्त धोरणात्मक सूचना मांडणे हा आहे. मराठा समाज हा महाराष्ट्रातील प्रमुख समाजांपैकी एक असून राज्याच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय विकासात या समाजाचे महत्त्वपूर्ण योगदान राहिले आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या मराठा समाजाचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा राहिला असून ग्रामीण भागातील बहुसंख्य कुटुंबे शेती व शेतीपूरक व्यवसायांवर अवलंबून आहेत. परंतु गेल्या काही दशकांमध्ये कृषी क्षेत्रातील बदल, हवामानातील अनिश्चितता, जमिनीचे तुकडीकरण, वाढता उत्पादन खर्च, शिक्षणातील स्पर्धा आणि रोजगाराच्या बदलत्या संधी यांमुळे या समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीत लक्षणीय बदल घडून आले आहेत.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४, १५(४), १५(५), १६(४), १६(४अ), ४६ आणि ३४० मध्ये सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास घटकांच्या उन्नतीसाठी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. सामाजिक न्याय आणि समान संधी उपलब्ध करून देणे हा या घटनात्मक तरतुदींचा मूलभूत उद्देश आहे. या पार्श्वभूमीवर भारतात अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण धोरण राबविण्यात आले.

महाराष्ट्रात मराठा समाजाच्या आरक्षणाच्या मागणीला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. शिक्षण, रोजगार, शेतीतील संकट, आर्थिक अस्थिरता आणि वाढती स्पर्धा या कारणांमुळे समाजातील विविध स्तरांतून आरक्षणाची मागणी पुढे आली. या संदर्भात महाराष्ट्र शासनाने विविध समित्या आणि आयोगांची नियुक्ती केली. विशेषतः महाराष्ट्र राज्य मागासवर्ग आयोग (Justice M. G. Gaikwad Commission, 2018) यांनी सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करून आपला अहवाल सादर केला. त्यानंतर राज्य शासनाने सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागास वर्ग (SEBC) या प्रवर्गांतर्गत आरक्षणाची तरतूद केली. मात्र या निर्णयावर विविध न्यायालयीन प्रक्रिया झाल्या आणि अखेरीस २०२१ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने मराठा आरक्षणासंदर्भातील कायदा रद्द केला. या संपूर्ण प्रक्रियेमुळे आरक्षण हा विषय सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय चर्चेचा केंद्रबिंदू बनला. याच काळात भारताच्या अर्थव्यवस्थेतही मोठे बदल झाले. १९९१ मध्ये भारताने उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण (Liberalization, Privatization and Globalization – LPG Reforms) ही आर्थिक धोरणे स्वीकारली. या धोरणांमुळे उद्योग, सेवा, बँकिंग, माहिती-तंत्रज्ञान, शिक्षण,

दूरसंचार आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार झाला. परिणामी रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण झाल्या; परंतु त्याचबरोबर स्पर्धा, कौशल्य विकास, तांत्रिक शिक्षण आणि व्यावसायिक पात्रता यांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले.

जागतिकीकरणाचा मराठा समाजावर मिश्र परिणाम झाला. एकीकडे उच्च शिक्षण, माहिती-तंत्रज्ञान, उद्योजकता, सेवा क्षेत्र आणि खासगी उद्योगांमध्ये रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध झाल्या; तर दुसरीकडे पारंपरिक शेती व्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या अधिक अस्थिर झाला. शेतीमालाच्या बाजारभावातील चढ-उतार, उत्पादन खर्चात वाढ, जागतिक बाजारपेठेतील स्पर्धा आणि हवामान बदल यांमुळे अनेक ग्रामीण कुटुंबांच्या उत्पन्नावर परिणाम झाला. या बदलांचा सामाजिक जीवनावरही प्रभाव पडला. शिक्षणाबाबत जागरूकता वाढली, महिलांच्या शिक्षणात आणि रोजगारातील सहभागात वाढ झाली, ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्थलांतर वाढले आणि संयुक्त कुटुंब पद्धतीऐवजी विभक्त कुटुंबांचे प्रमाण वाढू लागले. त्याचबरोबर सामाजिक प्रतिष्ठा, आर्थिक स्तर आणि व्यावसायिक संधींमध्येही विविधता निर्माण झाली.

राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण (NSS), भारताची जनगणना, राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण (NFHS), नीती आयोग, महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी, तसेच विविध संशोधन अहवालांमधून असे दिसून येते की मराठा समाजामध्ये आर्थिक आणि सामाजिक विषमता अस्तित्वात आहे. काही कुटुंबांनी शिक्षण, उद्योग आणि व्यवसायाच्या माध्यमातून आर्थिक प्रगती साधली असली तरी मोठा वर्ग अजूनही शेतीवर अवलंबून असून आर्थिक अस्थिरतेचा सामना करित आहे. वरील सर्व पार्श्वभूमी लक्षात घेता, आरक्षण धोरण आणि जागतिकीकरण या दोन्ही घटकांचा मराठा समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर झालेला परिणाम वस्तुनिष्ठ आणि चिकित्सक पद्धतीने अभ्यासणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधनामध्ये या दोन्ही घटकांचा शिक्षण, रोजगार, उत्पन्न, सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास आणि ग्रामीण-शहरी विषमता यांच्याशी असलेला परस्परसंबंध तपासून मराठा समाजाच्या वर्तमान स्थितीचे सखोल विश्लेषण करण्यात येईल. मराठा समाज हा महाराष्ट्रातील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण समाजघटक असून त्याच्या विकासाशी संबंधित प्रश्नांमध्ये शिक्षण, रोजगार, शेती, आर्थिक प्रगती आणि आरक्षण हे विषय विशेष महत्त्वाचे आहेत. गेल्या काही दशकांमध्ये जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठे बदल झाले. त्याचबरोबर मराठा समाजाच्या आरक्षणाच्या मागणीमुळे सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात व्यापक चर्चा सुरू झाली. या दोन्ही घटकांचा मराठा समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर झालेला परिणाम अभ्यासणे ही आजच्या काळाची गरज आहे.

भारतीय राज्यघटनेत सामाजिक न्याय, समान संधी आणि मागास घटकांच्या विकासासाठी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. आरक्षण हे सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचे एक महत्त्वाचे साधन मानले जाते. मात्र, आरक्षणाचा शिक्षण, रोजगार, सामाजिक गतिशीलता आणि आर्थिक विकासावर नेमका काय परिणाम झाला, याबाबत वस्तुनिष्ठ आणि संशोधनाधारित अभ्यासाची आवश्यकता आहे. विशेषतः मराठा समाजाच्या संदर्भात हा विषय अधिक महत्त्वाचा ठरतो. १९९१ नंतरच्या जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप बदलले. खासगी क्षेत्राचा विस्तार, माहिती-तंत्रज्ञानाचा विकास, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रातील वाढ, परदेशी गुंतवणूक आणि जागतिक स्पर्धेमुळे रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण झाल्या. मात्र या संधींचा लाभ घेण्यासाठी उच्च शिक्षण, तांत्रिक कौशल्ये आणि व्यावसायिक पात्रता आवश्यक झाली. या बदलांचा मराठा

समाजातील विविध आर्थिक स्तरांवर वेगवेगळा परिणाम झाला. त्यामुळे जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या संधी आणि आव्हानांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

मराठा समाजाविषयी अनेक संशोधन अभ्यास झाले असले तरी आरक्षण धोरण आणि जागतिकीकरण या दोन्ही घटकांचा एकत्रितपणे सामाजिक व आर्थिक स्थितीच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास करणारे संशोधन तुलनेने कमी प्रमाणात उपलब्ध आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन या क्षेत्रातील संशोधनातील अंतर (Research Gap) भरून काढण्यास उपयुक्त ठरेल. या संशोधनाचे सामाजिक महत्त्वही विशेष आहे. या अभ्यासातून मराठा समाजातील शिक्षण, रोजगार, आर्थिक स्थिती, सामाजिक परिवर्तन, ग्रामीण-शहरी विषमता आणि जीवनमानातील बदल यांचे वास्तव स्वरूप स्पष्ट होईल. तसेच समाजासमोरील प्रमुख समस्या आणि विकासातील अडथळे ओळखण्यास मदत होईल. शैक्षणिक दृष्टिकोनातून हे संशोधन समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, ग्रामीण विकास, सार्वजनिक प्रशासन आणि सामाजिक कार्य या विषयांतील संशोधक, विद्यार्थी आणि अभ्यासकांसाठी उपयुक्त संदर्भसाहित्य ठरेल. भविष्यात मराठा समाज किंवा इतर समाजघटकांच्या सामाजिक-आर्थिक अभ्यासासाठीही हे संशोधन दिशादर्शक ठरेल. या संशोधनाचे धोरणात्मक महत्त्वही मोठे आहे. संशोधनातून प्राप्त होणाऱ्या निष्कर्षांच्या आधारे शासन, धोरणकर्ते, शैक्षणिक संस्था आणि सामाजिक संघटना यांना शिक्षण, रोजगार, कौशल्य विकास, ग्रामीण विकास आणि सामाजिक न्याय यांसंबंधी अधिक प्रभावी धोरणे तयार करण्यास मदत होईल. तसेच आरक्षण धोरणाच्या अंमलबजावणीसंदर्भात आणि जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या नवीन आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचविता येतील.

"आरक्षण धोरण व जागतिकीकरणाचा मराठा समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर झालेला परिणाम : एक चिकित्सक अध्ययन" हा विषय आजच्या सामाजिक आणि आर्थिक वास्तवाशी अत्यंत निकटचा संबंध असलेला आहे. महाराष्ट्रातील मराठा समाज हा प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून असलेला समाज असून, गेल्या काही दशकांमध्ये शेतीतील घटते उत्पन्न, वाढता उत्पादन खर्च, जमिनीचे तुकडीकरण, बेरोजगारी आणि शिक्षणातील वाढती स्पर्धा यांमुळे या समाजासमोर अनेक सामाजिक व आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. १९९१ नंतरच्या जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठे बदल झाले. उद्योग, सेवा क्षेत्र, माहिती-तंत्रज्ञान आणि खासगी क्षेत्रात रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण झाल्या. मात्र या संधींचा लाभ घेण्यासाठी उच्च शिक्षण, तांत्रिक कौशल्ये आणि आधुनिक ज्ञान आवश्यक बनले. या बदलांशी जुळवून घेताना मराठा समाजातील काही घटकांनी आर्थिक प्रगती साधली, तर ग्रामीण आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागला. दुसरीकडे, शिक्षण आणि सरकारी रोजगारामध्ये वाढलेल्या स्पर्धेमुळे मराठा समाजाकडून आरक्षणाची मागणी अधिक तीव्र झाली. या संदर्भात विविध आयोगांची स्थापना, शासनाचे निर्णय आणि न्यायालयीन प्रक्रिया घडून आल्या. त्यामुळे आरक्षणाचा प्रश्न हा केवळ कायदेशीर किंवा राजकीय विषय न राहता सामाजिक न्याय, शैक्षणिक संधी आणि आर्थिक विकासाशी संबंधित महत्त्वाचा विषय बनला. आजही ग्रामीण महाराष्ट्रातील अनेक मराठा कुटुंबे शेतीवरील अनिश्चित उत्पन्न, बेरोजगारी, स्थलांतर, कर्जबाजारीपणा आणि मर्यादित रोजगाराच्या संधी यांसारख्या समस्यांना सामोरे जात आहेत. त्याचवेळी शिक्षण, कौशल्य विकास, उद्योजकता आणि खासगी क्षेत्रातील संधींचा लाभ घेणारा एक वर्ग आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होत आहे. त्यामुळे समाजामध्ये आर्थिक आणि सामाजिक विषमता देखील दिसून येते. या सर्व परिस्थितीचा विचार करता, आरक्षण धोरण आणि जागतिकीकरण या दोन्ही घटकांचा मराठा समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर झालेला

परिणाम वस्तुनिष्ठ आणि चिकित्सक पद्धतीने अभ्यासणे अत्यंत आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधनातून समाजाची वास्तविक परिस्थिती, विकासातील अडथळे, उपलब्ध संधी आणि भविष्यातील धोरणात्मक उपाय स्पष्ट होतील. त्यामुळे हा विषय केवळ शैक्षणिक दृष्टिकोनातूनच नव्हे, तर सामाजिक, आर्थिक आणि धोरणात्मक दृष्टीनेही अत्यंत समकालीन आणि वास्तवाशी निगडित आहे.

प्रस्तुत संशोधन विषयाचे महत्त्व समजून घेण्यासाठी उपलब्ध शासकीय अहवाल, आयोगांचे अहवाल आणि राष्ट्रीय सर्वेक्षणांमधील माहितीचा आधार घेणे आवश्यक आहे. मराठा समाज हा महाराष्ट्रातील प्रमुख कृषिप्रधान समाज असल्यामुळे कृषी, शिक्षण, रोजगार आणि आर्थिक धोरणांतील बदलांचा त्याच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर थेट परिणाम झालेला दिसून येतो.

भारताची जनगणना (Census of India, 2011) नुसार महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या 11.24 कोटी (112,374,333) असून त्यापैकी सुमारे 55% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. राज्यातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेतीवर आधारित असल्याने कृषी क्षेत्रातील बदलांचा परिणाम ग्रामीण समाजावर, विशेषतः कृषिप्रधान समाजावर मोठ्या प्रमाणात होतो. कृषी जनगणना (Agricultural Census 2015–16) नुसार भारतातील 86.2% कृषीधारक हे लहान व सीमांत भूधारक (2 हेक्टरपेक्षा कमी जमीनधारणा असलेले) आहेत. Agricultural Census 2021–22 मध्येही लहान व सीमांत शेतकऱ्यांचे वर्चस्व कायम असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रातही हीच प्रवृत्ती आढळते. जमिनीचे तुकडीकरण, वाढता उत्पादन खर्च आणि मर्यादित उत्पन्न यामुळे कृषी व्यवसायाची आर्थिक शाश्वतता कमी होत आहे.

Periodic Labour Force Survey (PLFS) 2023–24 नुसार ग्रामीण भारतात शेतीतील रोजगाराचे प्रमाण हळूहळू कमी होत असून सेवा आणि बिगरशेती क्षेत्रातील रोजगार वाढत आहे. ही प्रवृत्ती जागतिकीकरणानंतरच्या आर्थिक बदलांचे द्योतक मानली जाते. ग्रामीण युवकांमध्ये शिक्षणानंतर सेवा क्षेत्र, उद्योग आणि स्वयंरोजगाराकडे वळण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

NITI Aayog – National Multidimensional Poverty Index (2023) नुसार भारतात बहुआयामी गरिबीमध्ये घट झाली असली तरी ग्रामीण भागात शिक्षण, आरोग्य, पोषण, स्वच्छता आणि जीवनमानाशी संबंधित असमानता अद्यापही कायम आहे. या परिस्थितीचा परिणाम कृषिप्रधान समाजावर तुलनेने अधिक प्रमाणात होतो. महाराष्ट्र राज्य मागासवर्ग आयोग (न्या. एम. जी. गायकवाड आयोग, 2018) यांच्या अहवालात मराठा समाजाची सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक स्थितीचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. अहवालानुसार समाजातील मोठा वर्ग ग्रामीण भागात राहतो, शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे आणि शिक्षण, रोजगार व उत्पन्नाच्या बाबतीत अनेक कुटुंबांना आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो. हा अहवाल मराठा समाजाच्या आरक्षणासंदर्भातील सर्वात महत्त्वाच्या अधिकृत स्रोतांपैकी एक मानला जातो.

मराठा आरक्षणासंदर्भातील Jaishri Laxmanrao Patil v. State of Maharashtra (2021) या सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयात महाराष्ट्रातील SEBC आरक्षण कायद्याचा सविस्तर घटनात्मक आढावा घेण्यात आला. या निर्णयामध्ये गायकवाड आयोगाच्या निष्कर्षांचाही विचार करण्यात आला असून आरक्षण धोरणाच्या अभ्यासासाठी हा महत्त्वाचा न्यायालयीन संदर्भ आहे.

महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी (Economic Survey of Maharashtra) च्या विविध अहवालांमध्ये कृषी क्षेत्राचा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेतील वाटा, दुष्काळ, सिंचन, पीक उत्पादन, रोजगार आणि ग्रामीण विकास यासंदर्भातील महत्त्वपूर्ण आकडेवारी उपलब्ध आहे. तसेच NSSO/NSO च्या उपभोग, रोजगार आणि सामाजिक-आर्थिक सर्वेक्षणांमधून ग्रामीण जीवनमानातील बदल स्पष्ट होतात.

वरील सर्व आकडेवारी आणि अधिकृत अहवालांचा विचार करता, आरक्षण धोरण, जागतिकीकरण, शेतीतील बदल, रोजगाराच्या बदलत्या संधी आणि शिक्षणातील स्पर्धा या सर्व घटकांचा मराठा समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीवर दीर्घकालीन परिणाम झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे प्रस्तुत विषयाचा वस्तुनिष्ठ आणि चिकित्सक अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

● संदर्भ (References)

1. Census of India. (2011). Primary Census Abstract. Office of the Registrar General & Census Commissioner, India.
2. Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. (2022). Agricultural Census 2021–22.
3. Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. (2019). Agricultural Census 2015–16.
4. Government of Maharashtra. (2018). Report of the Maharashtra State Backward Class Commission (Justice M. G. Gaikwad Commission).
5. Supreme Court of India. (2021). Jaishri Laxmanrao Patil v. State of Maharashtra, Civil Appeal No. 3123 of 2020.
6. Ministry of Statistics and Programme Implementation (MoSPI). Periodic Labour Force Survey (PLFS), Annual Report 2023–24.
7. NITI Aayog. (2023). National Multidimensional Poverty Index: A Progress Review 2023.
8. Government of Maharashtra. Economic Survey of Maharashtra (नवीनतम आवृत्ती).
9. National Statistical Office (NSO). Household Consumption Expenditure Survey आणि इतर संबंधित अहवाल.